

XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Vergi Muâfiyeti: Derbendçilik*

Tax Exemption in the Ottoman State in the Second Half of the XVI. Century: The Derbend Organization

Almila GÖKÇE ÖZCAN*

Öz

Bu makalede Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinde uyguladığı vergi muâfiyetinin sebepleri, muâfiyet verdiği vergiler, devlet ve halkın muâfiyete bakışı derbendçilik örneği ile Mühimme Defterlerinden tespit edilen hükümler doğrultusunda incelenmeye çalışılmıştır. Bu cümleden olarak bu makalenin konusunu derbendçilerin tabi oldukları vergi nizamı ve muâf oldukları vergiler ve derbendçilerin muâfiyeti hususunda yapılan suistimaller oluşturmaktadır. Ayrıca konu bütünlüğünün sağlanması için derbendlerin kurulma sebepleri, derbendçilerin görevleri ve derbendçiliğin kaldırılması hakkında da bilgi verilmiştir.

Osmanlı Devleti derbendçilere yaptıkları stratejik hizmet karşılığında vergi muâfiyeti tanımıştır. Derbendler yolcuların, yol ve yerleşim yerlerinin güvenliğini sağlamak ve iskân amacıyla kurulmuştur. Devletin XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı ekonomik ve sosyal sıkıntılar halkın vergi vermemek için derbendçi olduklarını iddia etmelerine, devlet görevlilerinin derbendçilere kanuna aykırı müdahale etmelerine yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, vergi muâfiyeti, derbend, Rumeli Beylerbeyliği, Anadolu Beylerbeyliği

Abstract

In this article, it has been aimed to examine, based on the derbend model and in accordance with the decrees contained in Mühimme register books, the reasons behind the tax exemption applied by the Ottoman State for Anatolian and Rumelian Provinces in the second half of the XVIth century, as well as the types of exempted taxes and the perception of state and society towards tax exemption. Therefore, the subject of this article covers the tax regime and tax exemptions which derbendci was subjected to, the abuse of the derbend system. Also inform to the reasons behind the establishment of derbend, the duties of the derbendci, and revocation of the derbend to ensure the integrity issues.

The Ottoman State had granted tax exemption for the 'derbendci' who carried out a strategic mission, in return of its service. The Derbend has been established in order to maintain the security of roads and settlement areas as well as to facilitate inhabiting. The economic and social depression encountered by the Ottoman State throughout the second half of the XVIth century have led the people to claim themselves being derbendci to avoid tax charge, and provoked unlawful intervention of the state officers toward derbendci.

Key words: Ottoman State, tax exemption, derbend, Province of the Anatolia, Province of the Rumelia

* Makale Geliş Tarihi: 20.09.2017, Kabul Tarihi: 26.02.2018

** Araştırma Görevlisi Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-Posta: almila.ozcan@nevsehir.edu.tr

Gaz

Akademik
Bakış

305

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

Giriş

Osmanlı Devleti halka güvenlik, ulaşım, zirai üretim ve madencilik gibi hizmetler sebebiyle muâfiyet vererek devlet bütçesine yük getirmeden ulaşım, güvenlik ve üretim gibi ihtiyaçları karşılamış; kötürüm, topal, ama ve yaşlı olmak gibi çalışmayı engelleyen kişisel durumlar sebebiyle verdiği muâfiyet ile de bedensel engelleri sebebiyle çalışamayan insanlara vergi sorumluluğu yüklemeyerek onların mali sıkıntılarını azaltmış ve devlete ısınmasını sağlamıştı.¹

Bu makalenin amacı devletin muâfiyet uygulama sebeplerini, uygulama sırasında yaşananları, devletin ve halkın muâfiyet sisteminden beklentilerini ortaya koymaktır. Bu sebeple kaynak olarak Mühimme Defterleri seçilmiş ve konu ile ilgili olarak Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinde yer alan yerleşim yerleri hakkında olan hükümler kullanılmıştır.

Mühimme Defterleri Osmanlı Devleti'nde Dîvân-ı Hümâyûn'da karar verilen konular hakkında padişahın onayı alındıktan sonra düzenlenen fermanların suretlerinin yazıldığı defterlerdir.² Bu defterlere iç ve dış meselelerle ilgili siyasi, askerî, içtimai ve iktisadi alanlarda önemli karar kaydedilirdi.³ Mühimme Defterlerinden bir yerin derbend olma sebepleri, derbendçilerin görevleri, tayin olunma prosedürleri, devletin derbend usulüne bakış açısı, derbendçilerin muâf oldukları vergiler ve derbendçilikle ilgili olarak yapılan suistimaller hakkında bilgiler elde etmek mümkündür.⁴

Makalenin ele aldığı dönem olarak Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve sosyal sorunlar yaşamaya başladığı, klâsik olarak nitelenen devlet sisteminde değişimlerin başladığı dönem olan XVI. yüzyılın ikinci yarısı seçilmiştir. Makale mekân olarak Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri ile sınırlandırılmıştır. Bu makalede Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinde uyguladığı vergi muâfiyeti derbendçilik bağlamında Mühimme Defterlerinden elde edilen hükümler doğrultusunda incelenecektir.

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE DERBEND SİSTEMİ

I.1. Derbendler, Derbendlerin Önemi ve Derbendçilerin Görevleri

Osmanlı Devleti önemli bir taşra güvenlik örgütü olan derbend teşkilatı ile hem yol boyunca emniyet zinciri kurmuş hem de başıboş yurtsuz kim-

- 1 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Bab-ı Asafi, Mühimme Defterleri, (BOA., A.DVNS. MHM.d.), numara 3, 4, 5, 6, 7, 12, 15, 16, 19, 22, 23, 24, 26, 33, 36, 40, 48, 62, 73. (Mühimme Defterleri bundan sonra MD olarak kısaltılacaktır.)
- 2 Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defterleri", *DİA*, 31, İstanbul 2006, s.520.
- 3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2010, s.7.
- 4 BOA, MD, nr. 3; BOA, MD nr.4; BOA, MD, nr. 5; BOA, MD, nr. 6; BOA, MD, nr. 7; BOA, MD, nr. 12; BOA, MD, nr. 15; BOA, MD, nr. 16; BOA, MD, nr. 19; BOA, MD, nr. 22; BOA, MD, nr. 23; BOA, MD, nr. 24; BOA, MD, nr. 26; BOA, MD, nr. 33; BOA, MD, nr. 36; BOA, MD, nr. 40; BOA, MD, nr. 48; BOA, MD, nr. 62; BOA, MD, nr. 73.

Gözy

seleri toprak sahibi yapmış ve boş araziye tarıma açarak ekonomiye katkı sağlamıştı.⁵ Osmanlı Devleti özellikle Rumeli coğrafyasında hâkimiyet kurmak ve idare mekanizmasını işletilebilmek için diğer kurumlar gibi derbend sistemini de kullanmış, Balkan coğrafyasını kontrol altına almak için stratejik geçit noktalarına ve hâkim mevkilere derbendler kurmuştu.⁶

Derbendler yolların ve ulaşımın güvenliğini sağlamak amacıyla küçük bir kale şeklinde düzenlenmiş karakollardır.⁷ Derbendler yapılarına göre birkaç gruba ayrılmaktadır. Birinci grubu derbend mahiyetinde olan kaleler oluşturmaktadır. Önemli yollar ve geçitlerde kurulan bu kaleler kuruldukları alanların en tehlikeli yerlerinde bulunuyordu. Bu gruba tehlikeli sahil bölgelerinde kurulan müstahkem mevkiler de dâhildi. İkinci grubu oluşturan derbendler vakıflar tarafından kurulanlar olup bunlar ıssız yerlerin mamur edilmesini sağlamaktaydı. Hanlar ve kervansaraylar da bu gruptaydı. Son grup ise geçit yerlerinde kurulan köprülerdir. Bu köprülere tayin edilen köprücüler derbendçilikle de görevlendiriliyorlardı.⁸

Derbendçi Anadolu ve Rumeli'de özellikle dağlık bölgelerde olan geçitleri koruyan ve buradan geçenlerin güvenliğini sağlamakla görevli olan kişiydi.⁹ Osmanlı Devleti'nde derbendler tımar olarak tasarruf olunurdu ve bunlar yurdruk ve ocaklık hükmündeydi. Bunlara ashâb-ı derek de denirdi ve icmallü tımarları vardı. Bu derbendçiler tayin edildikleri derbendleri ve tehlikeli yerleri adamlarıyla muhafaza eder, gelen geçen yolcuların güvenliğini sağlardı. Asıl derbendçiler muâfiyetle derbendçi olanlardı. Bu taife yol üzerinde ve tehlikeli olan yerlerde yaşarlardı. Bunların görevleri de ashab-ı derekler gibi gelen geçenle ilgilenmek, derbendlerinin sınırları içindeki dağlık ve taşlık yerleri temizlemek, geçilmesi zor olan yerleri düzeltmek ve onarmaktı. Bu derbendçilerin teşkilatı tabl şeklinde olup bir tabl otuz kişiden oluşmaktaydı.¹⁰

1.2. Mühimme Defterlerine Göre Derbendçi Olma Sebepleri ve Derbendçi Olma Prosedürü

Mühimme Defterlerinden tespit ettiğimiz hükümlere göre devlet, derbend kurulmasına karar verirken güvenlik ve iskân konusuna önem veriyordu. Buna göre bir derbend bulunduğu yerin iskânını sağlamalı, derbend kurulması

- 5 Ayşe Değerli Keçici, "Osmanlı Devletinde Bir Taşra Güvenlik Örgütü Olan Derbent Teşkilatı", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 2008, 12 Haziran 2017, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/223502>, s.45.
- 6 Uğur Altuğ, "Erken 15. Yüzyılda Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesinde Derbentlerin Rolü", *Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-1*, Sayı: 66, Ankara 2015, s.614.
- 7 Yusuf Halaçoğlu, "Derbend", *DİA*, 9, İstanbul, 1994, s.162.
- 8 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 1990, s. 24-32.
- 9 Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1988, s.45.
- 10 Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi* (Haz. Mithat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 73-75.

Gazi

Akademik
Bakış

307

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

istenen yer tehlikeli, ehli fesâdın ve harâmînin olduğu, hırsızlık ve cinayet olaylarının yaşandığı bir yer olmalıydı.¹¹

Bir yerin derbend olması için uygulanan prosedür şu şekildeydi: Bir yerin derbend olması için halktan ya da eyalet ve kaza kadılarından talep gelirdi.¹² Bunun üzerine devlet, derbend olması istenen yerin durumunu araştırması için vilayet muharririni görevlendirirdi. Vilayet muharriri belirtilen yerin derbend olmasının gerekip gerekmediğini, derbend olmasının memlekete faydalı olup olmayacağını ve derbendde kaç kişinin görevlendirilmesinin yeterli olacağını araştırırdı. Vilayet muharriri yaptığı araştırma sonucu bu yerin derbend olması gerektiğine karar verirse derbendçiler Mevkufât Kalemî'ndeki deftere kaydedilirdi. Bu konu hakkında civardaki kadılara ve sancakbeyine hüküm gönderilir, derbendçi olanlara derbendçiliklerini ve muâfiyetlerini bildiren bir vesika verilirdi. Bu vesikalar her cülusta yenilenirdi.¹³

Mühimme Defterlerinden tespit ettiğimiz hükümlerden elde ettiğimiz bilgiler de bu doğrultudadır. Mühimme Defterlerinden tespit ettiğimiz hükümlerin bir kısmına göre halk derbendçi olmayı talep etmişti. Buna göre Anadolu Beylerbeyliği'nde Hüdavendigâr sancağında Göğercinlik kazasında Susurluk karyesinde halk derbendçilerin tehlikeli olan bir derbendi harâmîler yüzünden terk etmeleri sebebiyle derbendçi olmak istemiş ve bu istekleri kabul edilmişti.¹⁴

Rumeli Beylerbeyliği'nde Silistre sancağında Yanbolu kazasında Peled karyesinin halkı karye tehlikeli olduğu için ve ayrıca burada bir köprü yapmak istediklerinden¹⁵ ve Maraş karyesinin halkı karyeden değirmene giden yol tehlikeli ve hırsızların olduğu bir yer olduğundan,¹⁶ yine Silistre sancağında hariçezdefter karyelerin halkı Toprak karyesinde cinayet ve hırsızlık olayları yaşandığından ve ahali karyeyi terk ettiğinden¹⁷ derbendçi olmak istemiş ve bu istekleri kabul edilmişti.

Yine Rumeli Beylerbeyliği'nde Alacahisar sancağında Leskofça kazasında 1572 yılında Arselim karyesinde harâmîler ve yol kesenlerin fesâd ve şenâatleri yüzünden¹⁸ ve 1582 yılında Arselim Derbendi'nin ahali dağıldığı için burası fesat ve şenâat yuvası olduğundan derbendin dağılan ahalisinden bazı kişiler

11 BOA, MD, nr. 3; BOA, MD nr. 4; BOA, MD, nr. 5; BOA, MD, nr. 6; BOA, MD, nr. 7; BOA, MD, nr. 12; BOA, MD, nr. 15; BOA, MD, nr. 16; BOA, MD, nr. 19; BOA, MD, nr. 22; BOA, MD, nr. 23; BOA, MD, nr. 24; BOA, MD, nr. 26; BOA, MD, nr. 33; BOA, MD, nr. 36; BOA, MD, nr. 40; BOA, MD, nr. 48; BOA, MD, nr. 62; BOA, MD, nr. 73.

12 Halaçoğlu, a.g.m., s.162.

13 Orhonlu, a.g.e., s. 11-12.

14 BOA, MD, nr. 26, s.171, hk.461.'3 Cemâziyelevvel 982/ 21 Ağustos 1574 tarihli hüküm.'

15 BOA, MD, nr. 4, s. 36, hk.361.,'18 Cemâziyelâhir 967/16 Mart 1560 tarihli hüküm.'

16 BOA, MD, nr. 19, s.15, hk. 42.,'6 Muharrem 980/19 Mayıs 1572 tarihli hüküm.'

17 BOA, MD, nr. 73, s.413, hk. 495.'25 Ramazan 1003/ 3 Haziran 1595 tarihli hüküm.'

18 BOA, MD, nr. 19, s.24, hk. 65.,'10 Muharrem 980/23 Mayıs 1572 tarihli hüküm.'

derbendi şenletmek ve muhafaza etmek için¹⁹ ve Ohri sancağında Yelen karyesinin ahali karyede olan vadinin fesat ve şenâat yuvası olması sebebiyle²⁰ derbendçi olmak istemiş ve bu istekleri kabul edilmişti.

Mühimme Defterlerinden tespit ettiğimiz bazı hükümlere göre devlet derbendçi olma isteklerinin bir kısmına belirtilen yerin derbend olmasının gerekli olup olmadığının araştırılması yanıtını vermişti. Buna göre Anadolu Beylerbeyliği'nde Ankara sancağında yer alan Yabanabad kazasında Özmiş karyesinden iki kişi şenlikten uzak olan bu karyedeki Çartakalanı adlı beli muafiyet şartıyla muhafaza etmek istemişti. Bunun üzerine verilen hükümde kadının bahsedilen yerin tehlikeli olup derbend olmasının gerekip gerekmediğini araştırması, burayı kadimden kimin gözettiğini ve buranın şenlikten uzak olup olmadığını bildirmesi istenmişti.²¹

Rumeli Beylerbeyliği'nde Niğbolu sancağında Tırnovi ve Kızanlık kazalarının halkı iki kaza arasında bulunan Balkan Yolu tehlikeli olduğu ve burada ehli fesâd bulunduğu için derbend olmak istemişti. Bunun üzerine devlet kadıya bu durumu araştırmasını, belirtilen yer tehlikeli ise ve burada köy yapılabilecek bir yer varsa haymanadan kişileri toplayıp köy kurmasını bildirmişti.²² Sofya sancağında yer alan Coryak karyesinin halkı karye tehlikeli bir yol üzerinde olduğundan buradaki derbedin muhafazasını üstlenmişlerdi. Ancak devlet, bahsedilen mahallin kadimden derbend olup olmadığının, burada bir derbend olmasının gerekip gerekmediğinin ve ahalinin öşür ve rüsümü az vermek için mi derbendçi olmak istediklerinin araştırılmasını istemişti.²³

Edirne ve Hasköy arasında yer alan Kayaboğazı Vadisi'nin etrafındaki karyelerin halkı vadideki hırsızlık ve katli olayları sebebiyle derbendçi olmak istemişti. Bunun üzerine devlet, kadıya vadiye daha önce yazılıp sonra firar eden halkın tekrar buraya getirmesini bildirmişti.²⁴

Mühimme Defterlerinden tespit ettiğimiz hükümlerin bir kısmına göre kadılar halktan derbendçi yazılmasını talep etmişlerdi. Buna göre Anadolu Beylerbeyliği'nde Bursa Beyi ve Yenişehir Kadısı Hüdevendigar sancağında tehlikeli olan Katranlu Derbendi'nin hıfz u hırâsetinin Müslümanlar için gerekli olduğunu söyleyerek Bulcun karyesinin piyadelerinin,²⁵ Rumeli Beylerbeyliği'nde Haslar Kadısı Vize sancağında Silivri'de yer alan Yeniköy mezrasının tehlikeli bir yol üzerinde olduğunu söyleyerek hariçten gelip buraya yerleşmek isteyenlerin²⁶ derbendçi olmasını istemiş ve bu istekleri kabul edilmişti.

19 BOA, MD, nr. 48, s.169, hk. 472., '6 Şevval 990/3 Kasım 1582 tarihli hüküm.'

20 BOA, MD, nr. 23,s.223, hk.719., '23 Zilkade 981/ 16 Mart 1574 tarihli hüküm.'

21 BOA, MD, nr. 7, s. 967, hk.2672., '29 Cemâziyelâhir 976/19 Aralık 1568 tarihli hüküm.'

22 BOA, MD, nr.6, s. 453, hk.978., '7 Ramazan 972/8 Nisan 1565 tarihli hüküm.'

23 BOA, MD, nr.7, s. 950, hk.2616., '21 Cemâziyelâhir 976/ 11 Aralık 1568 tarihli hüküm.'

24 BOA, MD, nr.12, s.42, hk.85., '23 Ramazan 978 / 18 Şubat 1571 tarihli hüküm.'

25 BOA, MD, nr.7, s.273, hk.770., ' 28 Receb 975/28 Ocak 1568 tarihli hüküm.'

26 BOA, MD, nr. 62, s.23, hk.62, ' 6 Rebiülevvel 995/ 14 Şubat 1587 tarihli hüküm.'

Ayrıca devlet halk ya da kadıdan derbendçi olma talebi gelmeden de derbendçi yazılmasını bildirmişti. Buna göre devlet Görice Kadısı'ndan adı geçen kazada yer alan Ploce karyesinden derbendçi olabilecek yirmi haneyi bildirmesini istemişti.²⁷

Devlet muâfiyet verirken mirî hizmete zarar gelmemesine dikkat etmekte ve aksi bir durum olduğunda muâfiyet verilmesine sebep olan hizmeti kaldırmaktaydı. Buna göre Yenişehir kazasında yer alan Kırancı karyesinde yaşayan piyadeler derbendçi yazıldıkları için mirî hizmete noksan gelmişti. Bu durumu bildiren Yenişehir Kadısı'na gönderdiği hükümde devlet, derbendçi yazılan piyadelerin derbendçiliklerini kaldırdığını bildirmişti.²⁸

1.3. Mühimme Defterlerine Göre Derbendçilerin Görevleri

Derbendçilerin görevleri -tespit ettiğimiz hükümlere göre- yolları muhafaza etmek, derbendi hıfz u hırâset etmek, gelen geçenin canlarını ve mallarını hırsız ve harâmîden korumak, derbendi şenletmek ve gelen geçene hizmet etmektir. Buna göre Anadolu Beylerbeyliği'nde Hüdavendigâr sancağında derbendçi yazılan piyadeler Pazarcık kazasında yer alan Söğüt Derbendi'nde derbend hıfz u hırâsetiyle²⁹ ve Samanlı Derbendi'nde gelen geçenin mallarını hırsız ve harâmîden korumakla³⁰ görevliydi.

Rumeli Beylerbeyliği'nde derbendçiler Avlonya sancağında Rodnik kazasında memerr-i nâs olan bir derbend hıfz u hırâsetiyle,³¹ Ohri sancağında Yelen karyesinde köprü bina edip yolları muhafaza etmekle,³² Sofya sancağında Coryak karyesinde³³ ve Yanbolu'da Karınabad kazasında Süzkul Derbendi'nde derbend muhafazasıyla³⁴ görevliydi.

Yine Rumeli Beylerbeyliği'nde derbendçiler Görice kazasında Ploce karyesinde³⁵ ve Niğbolu sancağında Koyak karyesinde gelen geçene hizmetle³⁶ ve Vize sancağında Köstice karyesinin halkı tehlikeli yerleri korumakla³⁷ görevliydi.

2. Osmanlı Devletinde Vergi Muâfiyeti

Osmanlı Devleti'nin vergi muâfiyeti uygulamasında devletin askerî yapısı, yönetim anlayışı, mali durumu ve ulaşım sorunu etkili olmuştur. Kuruluşu sırasında

27 BOA, MD, nr.4, s.4, hk.31., 'Selh Rebiülevvel 967/30 Aralık 1559 tarihli hüküm.'

28 BOA, MD, nr. 36, s.331, hk.875., '9 Rebü'l-âhır 987/05 Haziran 1579 tarihli hüküm.'

29 BOA, MD, nr. 24, s.309, hk.838., '3 Safer 982 / 25 Mayıs 1574 tarihli hüküm.'

30 BOA, MD, nr. 3, s.517, hk.1531., '26 Zilhicce 967/17 Eylül 1560 tarihli hüküm.'

31 BOA, MD, nr. 6, s.463, hk.1001., '10 Ramazan 972/11 Nisan 1565 tarihli hüküm.'

32 BOA, MD, nr.23, s.223, hk.719.

33 BOA, MD, nr.7, s. 950, hk.2616.

34 BOA, MD, nr.73, s.213, hk. 495.

35 BOA, MD, nr.4, s.4, hk.31.

36 BOA, MD, nr.40, s.107, hk.237., 'hükmün tarihi yazmamaktadır, defterin tarihi H.987/1579-1580'dir.'

37 BOA, MD, nr.26, s.186, hk.507., '14 Cemaziyelevvel 982/ 1 Eylül 1574 tarihli hüküm.'

kendini gazaya adanmış küçük bir beylik olan Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ve gelişmesinde gazanın önemli bir rol oynaması³⁸ devletin kuruluşundan yıkılışına kadar kurumların oluşmasında, yetki ve sorumlulukların belirlenmesinde askerî ihtiyaç ve işlevlerin öncelik kazanmasına yol açmıştı.³⁹ Osmanlı Devleti yönetim anlayışı doğrultusunda kendi görevinin adaleti, tebaanın can ve mal güvenliğini sağlamak olduğunu kabul ettiği için bunların dışında kalan eğitim, kültür, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım hizmetleri vakıflar tarafından yerine getirilmişti.⁴⁰ Bu hizmetlerin bir kısmı -bu makalenin ana konusu olan- vergi muâfiyeti yoluyla da yerine getirilmişti.

Osmanlı Devleti Ortaçağ sonundan beri Avrupa ve Akdeniz'de yaşanan para darlığından etkilenmişti. Tımarlı ordunun çeşitli sebeplerle işe yaramaz hale gelmesi nakdî maaş alan ulufeli ordunun mevcudunun artmasına yol açmıştı. Devlet maliyesinin en önemli sorunu bu orduya ulufe, bahşış ve terakki yetiştirmektir. Devlet birçok hizmet ve cezayı nakdiye çevirmiş, tımarlılar köylülerden aynı olarak alınması gereken öşür vergileri yerine kesim olarak para istemeğe başlamışlardı. Ayrıca kazanılamayan savaşlar devletin mali yükünü ve para ihtiyacını daha da artırmıştı.⁴¹ Bu sebeple para darlığı Osmanlı Devleti'nin vergi muâfiyeti uygulamasında etkili olmuştu.

Devletin vergi muâfiyeti uygulamasının diğer sebepleri nakliyat ve ulaşım idi. Nakliyat Osmanlı iktisadi yapısının çözmek zorunda olduğu en önemli sorunlardan biriydi.⁴² Osmanlı Devleti'nde Anadolu'nun özellikle iç kesimlerinde doğal şartlar sebebiyle ulaşım konusunda sıkıntı yaşanmaktaydı. Rumeli tarafında ise Orta Avrupa'dan Balkanlar Yolu ile İstanbul'a doğru ulaşım işlekti. Devletin Doğu ve Batı'ya yaptığı seferler sebebiyle İstanbul'dan Belgrad'a giden anayol ile İstanbul'u Suriye, Mısır, Arabistan ve Irak'a bağlayan anayollar ülkedeki diğer yollara göre daha bakımlıydılar. Bu yolların bakımlı ve mamur olmasında aynı zamanda hac ve ticaret yolları olmaları etkiliydi.⁴³

Vergi hakkındaki kanunlara göre vergilendirilmesi gereken kişi ya da kişi gruplarının aynı veya başka kanunlarla vergi dışı bırakılmasına vergi muâfiyeti

Gazi

- 38 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600* (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2006, s. 9,12.
- 39 Mehmet İpşirli, "Osmanlı Esas Yapısının Bozulması ve İslahî Çalışmaları Üzerine Gözlemler", *Türkler*, 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 839.
- 40 Nazif Öztürk, "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler*, 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.440.; Bahaeddin Yediyıldız, "Müesseseler-Toplum Münâsebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1982, Sayı 15, s.24.
- 41 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, 3. Baskı, Ankara 2009, s.160-161.
- 42 Cengiz Orhonlu- Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar DİCLE VE FIRAT NEHİRLERİNDE NAKLİYAT", *Tarih Dergisi*, XVII-XVIII, İstanbul 1963, 12 Haziran 2017, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/101617>, s.77.
- 43 Hüdayi Şentürk, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler*, 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.910.

denmektedir.⁴⁴ Osmanlı Devleti'nde reâyâ Tahrir Defterlerine göre raiyyet ve raiyyet oğullarından değilse, raiyyet defterlerinde hiç kimseye raiyyet yani kul yazılmamış ise vergiden muâf kabul edilirdi.⁴⁵

Osmanlı Devleti vergiden muâfiyet verirken üç kademeli bir sistem uygulamış, ilk olarak avâriz-ı dîvâniyye türü vergilerden, ikinci olarak tekâlîf-i örfiyye türü vergilerden (râiyyet rûsûmu), üçüncü ve son olarak tekâlîf-i şer'îye türü vergilerden muâfiyet bağışlamıştı. Devlet şer'î vergilerden muâfiyeti olağanüstü hallerde ve nadiren vermişti. Devlet bu kademelendirmede ikinci sırada olan raiyyet rûsûmunu sipahinin hakkı saymış ve hemen hemen daima tımara tahsis etmişti. Devlet raiyyet rûsûmundan muâfiyeti genellikle eşkinci yazılan yani fiilî askerî bir hizmet yüklenen reâyâyâ vermişti. Devlet avâriz-ı dîvâniyyeden muâfiyet vermeyi genellikle en basit muâfiyet şekli olarak uygulamıştı. Devlet rûsûm-i râiyyetten muâf olanları aynı zamanda avârizdan, şer'î vergilerden muâf olanları rûsûm-i râiyyetten ve avârizdan muâf tutmuştu. Devlet XVI. yüzyılda bir hizmet karşılığı muâfiyet verilen reâyâyâ eskiden bağışlanmış olan öşür ve rûsûm-i râiyyetten muâfiyeti kaldırmaya ve yalnız avârizdan muâfiyet vermeye başlamıştı.⁴⁶

3. Derbendçilerin Vergi Nizamı ve Mühimme Defterlerine Göre Derbendçilerin Vergi Muâfiyetleri

3.1. Derbendçilerin Vergi Nizamı

Bir köy derbendçi tayin edildiğinde bu köyün ziraatçıları vergilerini *derbend âdeti* adı verilen vergi nizamına göre öderlerdi. Derbendçiler ziraat yapmaları halinde öşür ve resimlerini verirdi. Hristiyan derbendçiler cizyenin yanı sıra derbend âdetine göre ispençe, öşür ve âdet-i ağnam veriyorlardı. Âdet-i ağnam resminin Balkanlar ve Rumeli'de derbendçilerin ödediği vergiler arasında olmakla birlikte Anadolu'da yer alan bazı derbendlerde olmaması burada bu verginin muâfiyet verilen vergilerden olduğunu göstermektedir. Derbend âdetine

Görüş

- 44 Abdurrahman Akdoğan, *Kamu Maliyesi*, Gazi Kitabevi, 13.Baskı, Ankara 2009, s.154.
- 45 Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılda Kars-ı Maraş Sancağında Muâflar ve Muâfiyet Sebepleri", 38. *Uluslararası İcanâs Kongresi Bildirileri*, 10-15 Eylül 2007, IV, 15 Haziran 2017, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/KURT-Y%C4%B1lmaZ-XVI.-Y%C3%9CZYILDA-KARS-I-MARA%C5%9E-SANCA%C4%9EI%E2%80%99NDA-MU%E2%80%99%C3%82FLAR-VE-MU%E2%80%99%C3%82F%C4%B0YET-SEBEPLER%C4%B0.pdf>, s.2010.
- 46 İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum...*, s.53. Ayrıca Halil İnalçık'a göre belli başlı örfi vergiler râiyyet rûsûmundan oluşmaktaydı. Çift resmi ve bağlantıları asıl râiyyet rûsûmunu oluşturmaktaydı. Bu sebeple bazen kanunlarda ve Tahrir Defterlerinde rûsûm-u örfiyye denildiği zaman çift resmi ve bağlantıları kastediliyordu. Çift-resmi yahud kulluk akçası veya râiyyet-resmi köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı Devleti tarafından paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamı idi. Bununla beraber, Osmanlı Devri'nde de bu hizmetlerden bir kısmı bazı yerlerde aynen devam etmiştir. (İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum...*, s. 36-57.).

göre evlilerden alınması gereken arpa ve buğday kazai olarak bağlı oldukları kadılığın ağırlık ölçüsüyle alınır.⁴⁷

Hıristiyan derbendçiler arpa ve buğdayı ferdî ispençe gelirlerine göre öderlerdi. Derbendlerde ispençe on akçe olarak tayin edilmekle birlikte bu miktar bölgelere ve zamana göre değişmekteydi. Hıristiyan derbendçilerden derbend âdetine göre ispençenin yanında her haneden yani evlilerden iki kile arpa ve iki kile buğday alınır. Bir köy içinde derbendçi kaydedilmeyen iyi ve orta halli kişilerden 25 akçe, fakir ve bekâr kişilerden 15 akçe vergi alınır.⁴⁸

Derbendçiler bağları varsa öşr-i şıra, resm-i bostan, hurdavat ve öşr-i giyâh adlı vergileri verirlerdi. Şıra öşrü ikişer mudra, resm-i giyah beş akçeydi. Maden bölgelerinde olan derbendlerin halkı raiyyet rüsûmunu aynı hizmet olarak veriyordu.⁴⁹

H.931-932 tarihli Sofya Kanunu'na göre gayrimüslim derbendçilerden her bir kişi derbend âdeti üzere on akçe ispençe öderdi. Kanuni Sultan Süleyman Devri'ne ait Silistre Kanunnâmesi'ne göre derbendi koruyanlar defterde yazılı olduğu üzere avâzır-ı dîvâniyyeden muâf ve müsellemdi. H.976-977 tarihli Silistre Kanunu'na göre derbend âdeti üzere olan derbend köylerinde evli olanlar belirlenen miktarda buğday ve arpayı kendi kazalarının kilesi ile verirlerdi, derbendi koruyanlar defterde yazılı olduğu üzere -değişiklik olmadan- avâzır-ı dîvâniyyeden muâf ve müsellemdi. H.977 tarihli İlbasan Kanunnâmesi'ne göre derbend köylerine yazılmış olan evli veya bekâr reâyâdan fakir olanlardan işe yarar iseler onar akçe ispençe alınır.⁵⁰

Derbendçiler vergilerini deftere yazıldıkları usûl üzere öderlerdi. Örneğin Tatarpazarı kazasında Bedriçmalamut karyesinin halkı derbendçi olmalarına rağmen hasıl ve ispençeleri sair reaya gibi yazıldığından vergilerini derbend adeti üzere değil, defterde yazılan üzere ödemeleri gerekmekteydi.⁵¹

3.2. Mühimme Defterlerine Göre Derbendçilerin Vergi Muâfiyeti

Toplumsal sınıfların vergi verme durumuna göre belirlendiği Osmanlı Devleti'nde toplum vergiden muâf olan askerîler ve vergi ödemekle yükümlü olan reâyâ olmak üzere iki ana sınıfa ayrılmıştı.⁵² Derbendçiler vergi ödeme durumuna göre raiyyet rüsûmundan tamamen muâf olanlar ile raiyyet rüsûmunu verenler arasında yer almaktaydı. Devlet kontrolünde üretim yapan derbendçi,

47 Orhonlu, a.g.e., s. 51-52.

48 Orhonlu, a.g.e., s. 52-53.

49 Orhonlu, a.g.e., s. 53-54.

50 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları Birinci Cilt Kanunlar* (Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul Üniversitesi Basım Müdürlüğü, İstanbul 2001, s. 253, 276, 281, 294.

51 BOA, MD, nr. 6, s.463, hk.1001.

52 Halil İnalçak, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ ...*, s.74

çeltikçiler, ortakçılar, tuzcular, suyolcular ve köprücüler gibi hizmet erbabı yaptıkları üretim ve faaliyetlerle devlete vergilerini aynı olarak ödemekteydi.⁵³

Tespit ettiğimiz hükümlere göre devlet XVI. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinde derbendçilere hizmetleri karşılığında tekâlif-i şer'iyeye, tekâlif-i örfiyeye ve avâz-ı dîvâniyeye türü vergilerden muâfiyet vermişti. Buna göre Anadolu Beylerbeyliği'nde Hüdavendigâr sancağında 1560 yılında derbendçi yazılan piyadeler yayalık hizmetinden,⁵⁴ 1568 yılında Kattranlı Derbendi'nde derbendçi yazılan piyadeler derbend âdeti üzere⁵⁵ muâftı. Yine Hüdavendigâr sancağında 1574 yılında Pazarcık kazasında yer alan Söğüt Derbendi'nde görevli olan piyadeler yayalıktan⁵⁶ ve 1579 yılında Yenişehir kazasında yer alan Aravaz karyesinin ahalisi tüm avâz-ı dîvâniyeye ve tekâlif-i örfiyeden⁵⁷ muâftı.

Kütahya Müsellemleri Müsellem Beyi Yahya Bey'in 1572 yılında gönderdiği mektuba göre Bilecik Madeni'nde demir top yuvalağı hizmetinden,⁵⁸ Sultanönü Piyadeleri'nden derbendçi olanlar 1572 yılında Bilecik Madeni'ne hizmetten⁵⁹ ve 1573 yılında piyadelikten ve maden hizmetinden⁶⁰ muâftılar.

Rumeli Beylerbeyliği'nde derbendçiler 1574 yılında Ohri sancağında Yelen karyesinde öşür ve rüsûmdan,⁶¹ 1578 yılında Elbasan (İlbasan) sancağına tabi Eşkat kazasında yer alan Çevaz ve Çernik karyelerinde öşür, avâz ve kürekçiden⁶² muâftı. Derbendçiler 1565 yılında Niğbolu sancağında Tırnovi ve Kızanlık kazalarında,⁶³ Silistre sancağında 1572 yılında Yanbolu kazasında Maraş karyesinde,⁶⁴ 1573 yılında Aydos kazasında⁶⁵ ve 1573 yılında Vize sancağında Ergene kazasında⁶⁶ tekâlif-i örfiyeye ve avâz-ı dîvâniyeden muâftı.

Yine Rumeli Beylerbeyliği'nde derbendçiler 1560 yılında Avlonya sancağında Rodnik kazasında tekâlif-i örfiyeye, avâz-ı dîvâniyeye ve yeniçeri oğlanı vermekten,⁶⁷ 1574 yılında Vize sancağında Vize Kazası'nda yer alan Köstice karyesinde⁶⁸ ve 1595 yılında Silistre sancağında Karınabad kazasında Süzkul

53 Orhonlu, a.g.e., s.55.

54 BOA, MD, nr. 3, s.517, hk.1531.

55 BOA, MD, nr.7, s.273, hk.770.

56 BOA, MD, nr. 24, s.309, hk.838.

57 BOA, MD, nr.15, s.37, hk.315., '10 Safer 979/ 04 Temmuz 1571 tarihli hüküm.'

58 BOA, MD, nr.16, s.258, hk.505., '22 Ramazan 979/7 Şubat 1572 tarihli hüküm.'

59 BOA, MD, nr. 16, s.93, hk.184., '11 Zilka'de 979/ 26 Mart 1572 tarihli hüküm.'

60 BOA, MD, nr.22, s.80, hk.165., '20 Safer 981/ 21 Haziran 1573 tarihli hüküm.'

61 BOA, MD, nr.23, s.223, hk.719.

62 BOA, MD, nr.33, s.229, hk.472., '7 Zilkade 985/16 Ocak 1578 tarihli hüküm.'

63 BOA, MD, nr.6, s. 453, hk.978.

64 BOA, MD, nr. 19, s.15, hk. 42.

65 BOA, MD, nr. 23, s.123, hk. 249.

66 BOA, MD, nr.23, s.87, hk.177., '9 Receb 981/ 4 Kasım 1573 tarihli hüküm.'

67 BOA, MD, nr.4, s.79, hk.814., '8 Ramazan 967/ 2 Haziran 1560 tarihli hüküm.'

68 BOA, MD, nr.26, s.186, hk.507.

Derbendi'nde⁶⁹ tekâlif-i örfiyeden muâftı. Derbendçiler Silistre sancağında Yanbolu kazasında Peled karyesinde 1560 yılında tekâlif-i dîvâniyyeden,⁷⁰ ve Köstendil sancağında 1565 yılında Dupniçe kazasına tabi Dolnekurci (?) karyesinde⁷¹ ve Niğbolu sancağında Koyak karyesinde⁷² tekâliften muâftı.

Alacahisar sancağında 1582 yılında Leskofça karyesinin halkı derbend usulü muâf yazılmıştı.⁷³ Vize sancağında 1587 yılında Yeniköy mezrasında hariçten gelip yerleşmek isteyenlerin sair derbendler gibi muâf olmak üzere derbendçi yazılması bildirilmişti.⁷⁴

Derbendin bulunduğu yer derbendçilere verilen muâfiyetin kademesini etkiliyordu. Örneğin Ohri Osmanlı Devleti'nin batıya yönelik seferlerinde önemli bir üs olarak ordunun geçtiği yol üzerindeydi⁷⁵ ve bu sebeple devlet Ohri sancağında Yelen karyesinde derbendçilere şer'î bir vergiden muâfiyet vermişti.

Tespit ettiğimiz bazı hükümler devletin halkın muâf olma talebine verdiği yanıt hakkındadır ve bu hükümlerden de derbendçilere muâfiyet verilen vergiler hakkında bilgi edinmek mümkündür. Buna göre –daha önce de belirttiğimiz üzere- Anadolu Beylerbeyliği'nde 1568 yılında Ankara sancağında Yabanabad kazasında halktan iki kişinin şenlikten uzak bir yeri şenletmek karşılığında avâriz-ı dîvâniyye ve tekâlif-i örfiyeden muaf olmayı,⁷⁶ Rumeli Beylerbeyliği'nde Sofya sancağında yer alan tehlikeli bir yol üzerinde olan Co-ryak karyesinin halkının derbend âdeti üzere yani avâriz-ı dîvâniyye ve tekâlif-i örfiyeden,⁷⁷ Edirne ile Hasköy kazalarının arasında yer alan Kayaboğazı Vadisi'nin etrafındaki karyelerin halkının avâriz ve tekâliften⁷⁸ muâfiyet verilmesi karşılığında derbendçi olmak istemeleri derbendçilere bu karyelerde muâfiyet tanınan vergileri göstermektedir.

Derbendçiler bazı vergilerden muâf olmakla birlikte kendilerinden akçe ile teklifte bulunulduğunda bu teklifi yerine getirmek zorundaydılar. Buna göre Aydos kazasından Yanbolu'da yer alan matbah-ı âmire için arpa ve Edirne'de yer alan matbah-ı âmire için odun salınmıştı. Ancak derbendçiler avâriz-ı dîvâniyye ve tekâlif-i örfiyeden muâf olduklarına dair ahkâm-ı şer'îfleri olduğu gerekçesiyle arpa ve odun teklifine itiraz etmişlerdi. Devlet bu durumu bildiren Yanbolu Kadısı'na gönderdiği hükümde arpa ve odun akçe ile salındığından derbendçilerden arpa ve odun almasını bildirmişti.⁷⁹

69 BOA, MD, nr.73, s.213, hk. 495.

70 BOA, MD, nr.4, s. 36, hk.361.

71 BOA, MD, nr. 5, s.46, hk.107., '18 Muharrem 973/ 15 Ağustos 1565 tarihli hüküm.'

72 BOA, MD, nr. 40, s.107, hk.237.

73 BOA, MD, nr. 48, s.169, hk. 472.

74 BOA, MD, nr. 62, s.23, hk.62.

75 Selçuk Ural, *Balkanların İncisi Ohri*, Mostar, İstanbul 2013, s.32.

76 BOA, MD, nr.7, s. 967, hk.2672.

77 BOA, MD, nr.7,s. 950, hk.2616.

78 BOA, MD, nr.12, s.42, hk.85.

79 BOA, MD, nr. 23, s.123, hk. 249.

4. Mühimme Defterlerine Göre Derbendçilikle İlgili Suistimler

Osmanlı Devleti XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında büyük nüfus artışı, Avrupa'nın savaş teknolojisi ve gümüş bolluğunun devletin klâsik askerî ve mali düzenlerini etkilemesi, Safeviler ve Habsburg ile uzun süren savaş dönemlerinin yol açtığı mali sıkıntılar sebebiyle bunalım yaşamıştı.⁸⁰ XVI. yüzyılın ikinci yarısında savaş oldukça masraflı hale gelmiş, İran savaşları Osmanlı askerî düzeninde ve maliyesinde büyük sıkıntılara yol açmıştı.⁸¹ Merkezî hazinenin gelir kaynağını artırmak zorunda kalan devlet, çözümü doğrudan doğruya hazineye gelen vergileri yani avâriz-ı dîvâniyyeyi artırmakta bulmuştu. Önceleri özellikle savaş dönemlerinde toplanan avâriz-ı dîvâniyye her yıl toplanan bir nakdî vergi haline geldi. Hazine 1590 yılından sonra büyük açıklar verdi. Reâyâ avâriz ve cizye vergilerinin artırılması ve bunun yanında vergi toplayanların kötü davranışları sebebiyle hoşnutsuzluk duymaya ve yaşadığı yeri terk etmeye başladı.⁸²

XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan ekonomik sorunlar halkın vergi vermemek için, piyade ve müsellemlerin de hizmete gitmemek için derbendçi yazılmasına ya da derbendçi olduğunu iddia etmesine sebep olmuştur. Buna göre Anadolu Beylerbeyliği'nde Sultanönü Piyadeleri Bilecik Madeni'ne hizmet etmek için görevlendirildiklerinde bazıları derbendçi oldukları gerekçesiyle hizmete gitmeye itiraz etmişlerdi. Sultanönü Piyadeleri Beyi durumu haber verdiğinde devlet, Pazarcık ve İnönü Kadılarına gönderdiği hükümde kadıların derbendçi olduklarını iddia eden müsellemler defter-i cedide derbendçi yazılmamışlar ve buna rağmen hizmetten kaçmak için derbendçi olduklarını söylüyorlarsa bu müsellemleri Bilecik Madeni'ne hizmete göndermelerini bildirmişti.⁸³

Yine Sultanönü Piyadeleri'nin bir kısmı hizmetten kaçmak için kendilerini derbendçi, pir, malül, küt (kötürüm), topal, köprücü ve olukçu yazdırmışlardı. Devlet, bu durumu bildiren Sultanönü Piyadeleri Beyi'ne gönderdiği hükümde bahsedilen piyadeler hizmetten kaçmak için hizmete kudretleri olmasına rağmen kendini derbendçi, pir, malül, küt (kötürüm), topal, köprücü ve olukçu yazdırmışlarsa piyade beyinin adı geçenlerin işten kaçmalarına izin vermeyip hizmete göndermesini bildirmişti.⁸⁴

Kütahya Müsellemleri Beyi mektup göndererek Bilecik Madeni'nde top yuvalağı hizmeti için müsellemler ihraç edilmesinin ferman olduğunu ama vilayetin tahririnde eski müsellemlerin bir kısmının kendilerini derbendçi, si-

80 Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klâsik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, s.191.

81 İnalçık, *Devlet-i Aliyye...*, s. 194.

82 İnalçık, *Devlet-i Aliyye...*, s. 195-196.

83 BOA, MD, nr. 16, s.93, hk.184.

84 BOA, MD, nr. 22, s.80, hk.165.

Görüş

pahizade ve raiyyet olarak kaydettirdiklerini, bu sebeple hizmete gelmediklerini bildirmişti. Bunun üzerine devlet, Kütahya sancağı kadılarına gönderdiği hükümde kadıların adı geçen müsellemlerin işten kaçmalarına izin vermeyip hizmete sevk etmeleri bildirmişti.⁸⁵

Rumeli Beylerbeyliği'nde Divane Mahmud adlı sipahi Tatarpazarı kazasında tımarı olan Bedriçmalamut (?) karyesinden tımar bedelini almak istemişti. Ancak karye halkı bu bedeli derbend âdeti üzere verdiklerini söyleyerek itiraz etmişlerdi. Divane Mahmud'un durumu bildirmesi üzerine Sofya Kadısı'na gönderdiği hükümde devlet, adı geçen karyenin defterde derbendçi olduğu, hasılı ve ispençesinin sair reâyâ gibi mukayyed bulunduğunu bildirmiş, kadının defteri göz önüne alarak adı geçen karyenin terekelerinden öşür ve salarilerini yirmi beşer akçe olarak, ispençe ve diğer hukuklarını kanun ve defter üzere hükmedip eksiksiz aldırmasını, halkın derbend âdeti üzere verdiklerini söyleyerek deftere muhalif olarak bahanelerle itiraz etmelerine izin vermemesini bildirmişti.⁸⁶

Elbasan (İlbasan) sancağına tabi Eşkat kazasında yer alan Çevaz ve Çernik karyelerinin halkı derbendçi olmaları gerekmiyorken öşür, avâız ve kürekçi vermemek için bir yolunu bularak derbendçi olmuşlardı. Devlet, bu karyelerin derbendçiliklerinin ref olunmasını ve öşürlerinin sancakbeyine verilmesini arz eden Elbasan Beyi'ne, Elbasan ve Eşkat Kadısı'na bir hüküm göndermişti. Devlet bu hükümde adı geçen beyin ve kadıların adı geçen karyeleri görmelerini, karyelerin halkının derbendçi olmaları gerekmiyorsa bildirmelerini ve kanuna aykırı olarak kimseye niza ettirmemelerini emretmişti.⁸⁷

Bir diğer suistimal şekli ise derbendçilere halktan bazı kişilerin kanuna aykırı müdahalede bulunmasıdır. Buna göre Rumeli Beylerbeyliği'nde Niğbolu sancağında Razgrad kazasına tabi Koyak karyesi derbend olup ahali gelen ve geçene hizmet etmeleri sebebiyle tekâliften muâftı. Ancak bazı kişiler adı geçenlere zulüm ediyorlardı. Devlet, dergâh-ı muallâ çavuşlarından Ahmet'in bu durumu bildirmesi üzerine Rusçuk ve Razgrad kadılarına hüküm göndermişti. Devlet bu hükümde kadıların söz konusu karyede hiç kimsenin kanuna aykırı iş görmesine izin vermemelerini ve reâyâyâ zulüm edilmesini engellemelerini bildirmişti.⁸⁸

Derbendçilik konusunda devlet görevlileri de derbendçileri tımara raiyyet kaydetmek veya derbendçilere kanuna aykırı vergi teklif etmek suretiyle suistimalde bulunmuştu. Buna göre Anadolu Beylerbeyliği'nde Hüdavendigar sancağında yayabeyi Pazarçık kazasında yer alan Söğüt Derbendi'ne emirle derbendçi yazılan piyade taifesine hizmet teklif etmişti. Devlet piyadelerin bu

85 BOA, MD, nr.16, s.258, hk.505.

86 BOA, MD, nr. 6, s.463, hk.1001.

87 BOA, MD, nr. 33, s.229, hk.472.

88 BOA, MD, nr. 40, s.107, hk.237.

Gazi

Akademik
Bakış

317

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

duruma itiraz etmeleri üzerine Pazarcık Kadısı'na hüküm göndermişti. Devlet bu hükümde piyadelerin derbendçi yazıldıkları derbend hıfz u hırâseti gereken bir derbend ise bu piyadelere dokunulmamasını, bu piyadelerin derbendi gereği gibi korumasını ve kadının bu piyadelere kendi yerine başkasını derbendçi olarak koyan varsa bunları derbendçilikten ihraç edip piyade hizmetine yazmasını bildirmişti.⁸⁹

Hüdavendigâr sancağında yer alan Yenişehir kazasında vaki Aravaz karyesi derbenddi. Bu sebeple karyenin ahalisi tüm avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden muâftı. Ancak vilayet katibi karyenin ahalisini sipahiye tımar yazmıştı. Halkın bu durumu şikâyet etmesi üzerine devlet vilayet katibine gönderdiği hükümde karye halkını ellerinde olan temessükleri gereğince eskisi gibi derbendçi kaydetmesini bildirmişti.⁹⁰

Rumeli Beylerbeyliği'nde Dupniçe kazasına tabi Dolnekurci (?) karyesinde sakin derbendçiler tahrirde celep yazılmışlardı. Devlet derbendçilerin bu duruma itiraz etmeleri üzerine celep tahriri ile görevlendirilen Tatarbazarı Kadısı Mevlana Muslihiddin ve Hüseyin'e gönderdiği hükümde bahsedilen derbendçileri celepliğe kudretleri olmadığı halde celep yazdılsa celeplikten ihraç etmelerini bildirmişti.⁹¹ Bize sancağında ise derbendçilere muâfiyetlerine aykırı vergi teklif edilmişti. Buna göre Vize sancağında Ergene kazasına tabi Yeniköy derbenddi ve derbendçi olan halkı avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden muâftı. Ancak Ergene Kadısı bu derbendçilerden saman ve kürekçi bedeli adı altında para alıyordu. Derbendçilerin durumu bildirmesi üzerine devlet, Ergene Kadısı'na gönderdiği hükümde ahalinin elinde olan ve onların derbendçi olduğunu gösteren hükme göre davranmasını bildirmişti.⁹²

Yine Vize sancağında Kösiçe karyesinin halkı derbendçiydi ve tekâlîf-i örfiyyeden muâftı. Ancak kendilerine emre aykırı olarak teklifte bulunmuştu. Karye halkının bu durumu şikâyet etmesi üzerine devlet, kadıya hüküm göndermiş, ve adı geçen karyenin derbend olduğunu bildirmiş, karyenin derbend olmasının gerekli olup olmadığını araştırmasını, eğer gerekliyse derbend kaydedip kaç kişiyi derbendçi yazdığını bildirmesini istemişti.⁹³

Sonuç

Osmanlı Devleti derbend sistemi ile devlet hazinesinden para harcamadan güvenlik sorunu yaşayan yerlerin güvenliğini sağlamış, buralardan geçenlerin can ve mallarını korumuş, boş yerleri iskan etmişti.

Osmanlı Devleti derbendçilere vergilerden kademeli olarak ve en

89 BOA, MD, nr. 24, s.309, hk.838.

90 BOA, MD, nr.15, s.37, hk.315.

91 BOA, MD, nr. 5, s.46, hk.107.

92 BOA, MD, nr. 23, s.87, hk.177.

93 BOA, MD, nr. 26, s.186, hk.507.

çok avâırz-ı dîvâniyyeden muâfiyet vermişti. Devlet derbendçilere tekâlîf-i şer'iyyeden muâfiyeti 1574 yılında Ohri sancağında ve 1578 yılında Elbasan sancağında olmak üzere iki kez vermişti. Devletin muâfiyet verdiği vergiler beylerbeylikler açısından değerlendirildiğinde Anadolu Beylerbeyliği'nde M.1568 ile M.1579 yılları arasında avâırz-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyye türü vergilerden muâfiyet verdiği görülmektedir. Devletin Rumeli Beylerbeyliği'nde ise M.1560 ile M.1595 yılları arasında genellikle avâırz-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyye türü vergilerden muâfiyet vermekle birlikte M.1574 yılında Ohri sancağı ve M. 1578 yılında Elbasan sancağı olmak üzere iki kez öşür yani şer'î vergiden muâfiyet verdiği görülmektedir.

Devlet –tespit ettiğimiz hükümlere göre- Anadolu Beylerbeyliği'nde şer'i bir vergiden yani muâfiyet verirken uyguladığı kademeli sistemin en son basamağında olan ve nadiren muâfiyet verdiği bir vergiden muâfiyet vermemiştir. Devlet Rumeli Beylerbeyliği'nde ise şer'i vergilerden iki kez muâfiyet vermişti. Rumeli Beylerbeyliği'nin topraklarının XVI. yüzyılda devletin batı seferlerinin yolu üzerinde olması bu uygulamada etkili olmuştur. Derbendçilerin vergi nizamları hakkında kullanılan bir terim olan derbend âdeti sancaklara göre değişiklik göstermekteydi. Buna göre devlet derbend âdeti üzere Niğbolu sancağında ve Sofya sancağında avâırz-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden muâfiyet vermişken Ohri sancağında öşür ve rüsûmdan muâfiyet vermişti.

Derbend sisteminden halkın ve devletin beklentileri aynıydı. Devlet bir yerde derbend kurulmasıyla o bölgenin asayiş sorununu çözmeyi ve bölgeyi şenlendirmeyi amaçlamaktaydı. Halk da derbendçi olmaları halinde yaşadıkları yerin asayiş sorununu çözeceklerini ve şenlendirilmesini sağlayacaklarını belirtiyordu. Devlet derbendçilik verirken bunun herhangi bir miri hizmete zarar vermemesine dikkat etmiş, gerekli olduğunda derbendçiliği kaldırma yoluna gitmişti.

Devletin XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşamaya başladığı sorunlar derbend sistemini de etkilemişti. Buna göre hizmetten kaçmak isteyen piyadeler ve vergi vermek istemeyen halk derbendçi olduğunu iddia etmiş ya da kendini derbendçi olarak yazdırmıştı. Bu konuda yapılan suistimal tek taraflı değildi, devlet görevlileri de derbendçilere kanuna aykırı vergi teklif etmiş veya derbendçileri tımara raiyyet kaydetmişlerdi. Devlet bu konuda kanuna uyulması ve bu suistimallerin önlenmesi için hükümler göndermişti.

KAYNAKÇA

ARŞİV VESİKALARI

BOA, MD, nr. 3; BOA, MD nr.4; BOA, MD, nr. 5; BOA, MD, nr. 6; BOA, MD, nr. 7; BOA, MD, nr. 12; BOA, MD, nr. 15; BOA, MD, nr. 16; BOA, MD, nr. 19; BOA, MD, nr. 22; BOA, MD, nr. 23; BOA, MD, nr. 24; BOA, MD, nr. 26; BOA, MD, nr. 33; BOA, MD, nr. 36; BOA, MD, nr. 40; BOA, MD, nr. 48; BOA, MD, nr. 62;

Gazi

Akademik
Bakış

319

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

BOA, MD, nr. 73.

ARAŞTIRMA ESERLER

AKDOĞAN, Abdurrahman, *Kamu Maliyesi*, Gazi Kitabevi, 13.Baskı, Ankara 2009.

ALTUĞ, Uğur, “Erken 15. Yüzyılda Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesinde Derbentlerin Rolü”, *Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-1*, sayı 66, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2015, s.614-618.

BARKAN, Ömer Lütfi, *XV ve XVIİNCİ Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Birinci Cilt Kanunlar* (Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul Üniversitesi Basım Müdürlüğü, İstanbul 2001.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2010.

DEĞERLİ KEÇİCİ, Ayşe, “Osmanlı Devletinde Bir Taşra Güvenlik Örgütü Olan Derbent Teşkilatı”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 2008, 12 Haziran 2017, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/223502> s. 44-53.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “ Derbent”, *DİA*, 9, İstanbul 1994, s.162-164.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600* (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2006.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klâsik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2009.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Osmanlı Esas Yapısının Bozulması ve Islahı Çalışmaları Üzerine Gözlemler”, *Türkler*, 9, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 839-846.

KURT, Yılmaz, “XVI. Yüzyılda Kars-ı Maraş Sancağında Muâflar ve Muâfiyet Sebepleri”, *38. Uluslararası İcanâs Kongresi Bildirileri*, IV, 10-15 Eylül 2007, 15 Haziran 2017, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/KURT-Y%20Yılmaz-XVI.-Y%20C3%9CZYILDA-KARS-I-MARA%20C5%9E-SANCA%20C4%9E1%20E2%80%99NDA-MU%20E2%80%99%20C3%82FLAR-VE-MU%20E2%80%99%20C3%82F%20C4%B0YET-SEBEPLER%20C4%B0.pdf>, s. 2007-2022.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Mühimme Defterleri”, *DİA*, 31, İstanbul 2006, s.520-523.

ORHONLU, Cengiz- Turgut Işıksal, ‘Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar DİCLE VE FIRAT NEHİRLERİNDE NAKLİYAT’, *Tarih Dergisi*, XVII-XVIII, İstanbul 1963, 12 Haziran 2017, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/101617>, s.77-102.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 1990.

ÖZTÜRK, Nazif, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, *Türkler*, 10, Yeni Türkiye

Görüş

Akademik
Bakış

320

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

Yayınları, Ankara 1999, s. 433-446.

SERTOĞLU, Mithat, Osmanlı Tarih Lügatı, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1988.
Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, (Haz. M. Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.

ŞENTÜRK, Hüdayi, 'Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış', *Türkler*, 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.904-912.

URAL, Selçuk, Balkanların İncisi Ohri, Mostar, İstanbul 2013.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, 'Müessese-Toplum Münâsebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi,' *Vakıflar Dergisi*, Sayı 15, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1982, s. 23-53.

Extended Abstract

Derbend was formation established with the purpose of maintaining the security of roads and settlement areas. Facilitation of inhabiting has also been determining in the establishment of derbend. The area of derbend establishment had to possess some features. The primary among those conditions were that the mentioned area had to be of mahûf and muhâtara characteristics. Second, provocateurs and outlaw should be active and events like robbery and murder should have taken place in these areas. Finally, such area should have been requiring inhabiting. It was possible for the residents to demand derbend for the mentioned area. In addition, the Kadı could also submit a derbend request for a certain area to the central authority. Moreover, the State had the power to decide derbend for an area without any incoming request from either kadı or the resident society. However, the State hadn't always responded the derbend request of the Kadı and the society positively; the State have made counter requests concerning the investigation of the area in sense of the necessity to be converted to derbend, or requested the return of the former society of a derbend back to their residential places.

Duties of the derbendci were to protect the roads, safeguard the derbend, ensure the safety of life and property of the voyagers as well as to provide them with assistance and populate the derbend. The derbendci was usually chosen from the society of the surrounding villages of the derbend. The derbendci was exempted from some of the tax liabilities in return of its service. There were also some who undertook the duties of the derbendci for money; those were named beldar.

The derbendci used to pay its taxes according to a tax regime called the derbend âdet. The derbendci was subjected to the taxes named tithe (öşür) and resm in case if derbendci was engaged in agriculture. Others who have not engaged in agriculture would pay a certain amount of akçe. Based on its status

Gazi

Akademik
Bakış

321

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

of taxpaying, the derbendci was amongst those who were totally exempted from raiyyet rûsûmu and those who were obliged to pay it. Like çeltikçi (rice farmers), ortakçı (sharecropper) and köprücü (an especial class responsible with the maintenance and repair of the bridges) the derbendci was among the service competent who paid their taxes to the State in kind of its production and activity. The derbendci was exempted from avâriz-ı dîvâniyye and tekâlif-i örfiyye within the Anatolian Province during 1568-1579 and within the Rume-
lian Province during 1560-1595. In addition, between 1574 and 1578, an exemption was granted to the derbendci in the Rumelian Province against öşür which was a religious tax.

The economic and social depression which was encountered in the Ot-
toman State during the second half of XVIth century has given rise to some problems regarding the derbend system. Citizens who weren't willing to pay taxes and the infantrymen who were reluctant to enter into military service have either applied for being derbendci or claimed to be so. However, the State hadn't accepted such applications for being derbendci or the relevant claims. On the other hand, the state officers have committed some abuse against derbendci groups by registering them to the timar as raiyyet and requesting unlawful taxes from them. The State had notified such officers to act in compliance with the law. While granting tax exemptions, the Ottoman State had been paying attention to avoid any harm against miri service, and revoking those who were registered as derbendci if deemed necessary.

Gazî

Akademik
Bakış

322

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018